

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ДОКУМЕНТАЛЬНІ НАРИСИ

УДК 930.253:94(477)”1919”

М. А. КОВАЛЬЧУК*

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ПОВСТАНСЬКО-ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ ПРОТИ БІЛОГВАРДІЙСЬКИХ ВІЙСЬК ГЕНЕРАЛА А. ДЕНІКІНА В 1919 РОЦІ

Стаття присвячена аналізу джерельної бази дослідження історії повстансько-партизанського руху в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна. Здійснено класифікацію джерел, визначено їх наукову цінність та інформаційний потенціал. Шляхом порівняння різних джерел виявлено неточності, властиві окремим мемуарним свідченням учасників повстанського руху.

Ключові слова: повстансько-партизанський рух; Українська Народна Республіка; Збройні Сили Півдня Росії; Червона Армія; Нестор Махно.

Зайняття українських земель російськими білогвардійськими військами влітку – восени 1919 р. супроводжувалося селянським повстанським рухом проти денікінської влади. Вже восени 1919 р. повстансько-партизанський рух проти білогвардійських військ в Україні досяг значно більших масштабів, ніж селянські повстання проти білих на півдні Росії¹. Найбільш масштабним і організованим повстансько-партизанський рух виявився на теренах Південної України, де оперувала селянська армія під проводом Нестора Махна. Повстанські загони Махна цілковито дезорганізували білогвардійські комунікації в Південній Україні, знищили значні запаси військового майна і навіть загрожували ставці генерала Антона Денікіна. Для боротьби з повстанцями білогвардійці змушені були виділити значні військові сили. Наприклад, лише в жовтні 1919 р. білим довелося направити проти повстанської армії Махна не менше 4000 багнетів і шабель, знятих з більшовицького фронту; ще близько 6000 вояків було скеровано з тилового району і запасних частин. У листопаді 1919 р. проти махновців було спрямовано 5000 багнетів і шабель зі складу військ, що діяли проти армії УНР. Активність виявляли повстанські загони і в інших регіонах України.

* Ковальчук Михайло Анатолійович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Повстанський рух в Україні відіграв важливу роль у військовій катастрофі денікінських Збройних Сил Півдня Росії. На переважній частині українських земель, внаслідок повстанської активності, влада білогвардійської адміністрації обмежувалася лише губернськими і повітовими центрами. Дезорганізоване повстанцями запілля, замість надсилати на фронт людські поповнення, поглинало все нові військові з'єднання, що спрямовувалися на придушення повстанського руху. Мобілізацію до лав білогвардійських військ на переважній більшості українських земель було зірвано. Все це, безумовно, ослабило ЗСПР і стало важливим чинником кінцевої поразки білогвардійських армій, що не змогли протистояти контрнаступу більшовицьких військ на московському напрямку фронту.

В українській історіографії досі не проведено спеціального дослідження з історії повстансько-партизанського руху в Україні проти білогвардійців. Сучасні дослідники, долаючи стереотипи радянської історіографії, зосередилися переважно на вивченні антибільшовицької складової повстанського руху в Україні 1918–1921 рр. На жаль, такий підхід часто призводить до нерозробленості в науковій літературі інших, не менш важливих аспектів історії українського повстанства. Виходячи з необхідності всебічного вивчення цієї теми, автор ставить наступні дослідницькі завдання: проаналізувати джерельну базу дослідження історії повстансько-партизанського руху в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна, а також здійснити класифікацію джерел з дослідження цієї теми, визначити їх наукову цінність та інформаційний потенціал.

Згідно з прийнятою в науковій літературі класифікаційною схемою, джерела з історії повстансько-партизанського руху в Україні проти білогвардійців можна поділити на документальні, пресові і мемуарні. Головним критерієм такого поділу слугує характер джерела, незалежно від місця його зберігання. Використовуючи принцип класифікації документів за походженням, серед документальних джерел можна виділити матеріали білогвардійців, повстанців, а також документи державно-політичних сил, причетних до організації повстансько-партизанського руху проти Денікіна – уряду УНР та російських більшовиків. Водночас, за зовнішніми ознаками (форма і місце зберігання джерела) документи кожної з цих підгруп можна поділити на опубліковані й неопубліковані. Матеріали періодичної преси, пов'язані з тематикою нашого дослідження, відповідно до своєї політичної спрямованості, належать до денікінської, радянської, української преси). Мемуарну спадщину сучасників також можна згрупувати за належністю мемуаристів до різних політичних таборів.

Основу джерельної бази з історії повстансько-партизанського руху в Україні проти білогвардійців складають документи. Оскільки досі не

існує повноцінних документальних публікацій, присвячених повстанській боротьбі в Україні проти Денікіна, переважна більшість документів з цієї теми залишається неопублікованою і зберігається в архівах України, Росії, Польщі й США.

Документи органів державного керівництва і цивільної адміністрації ЗСПР зберігаються в Державному архіві Російської Федерації (*Государственный архив Российской Федерации*, ГАРФ). Ці матеріали містять чимало цінної інформації про становище в Україні восени 1919 р. Зокрема, документи Особливої наради при головнокомандувачеві ЗСПР (фонд 439), відділу пропаганди Особливої наради (ф. 440), політичної канцелярії Особливої наради (ф. 446) характеризують соціально-економічну і національну політику білогвардійців в Україні, містять повідомлення про становище у зайнятих білими місцевостях. Відомості аналогічного змісту можна знайти серед матеріалів особових фондів генералів А. Денікіна (ф. 5827) і Д. Щербачова (ф. 5936). Донесення білогвардійських розвідувальних структур про розгортання в Україні повстанського руху восени 1919 р. було виявлено нами серед документів т. зв. “врангелівського архіву”, що зберігається в Гуверівському інституті війни, революції й миру (*Hoover Institution of War, Revolution and Peace*). Поодинокі документи білогвардійської адміністрації зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України, Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО) України й Центрального державного історичного архіву України (ЦДІА) в Києві.

Та основна кількість документів білогвардійського командування, присвячених боротьбі з повстанським рухом в Україні, знаходиться в Російському державному військовому архіві (*Российский государственный военный архив*, РГВА). Фонди штабу головнокомандувача Російської армії (ф. 39540) і управління командувача військ Новоросійської області ЗСПР (ф. 39660) містять величезну кількість документів, що відображають боротьбу білих з повстанськими загонами Махна в Південній Україні. Передусім, це директиви й накази вищого військового командування, оперативні розпорядження, доповіді командирів, донесення представників білогвардійської адміністрації тощо. Деякі із зазначених документів стосуються розгортання повстанського руху в інших регіонах України, наприклад, на Лівобережжі. Серед матеріалів управління генерал-квартирмейстера штабу військ Київської області ЗСПР (ф. 39666), управління начальника постачання військ Київської області (ф. 39667) і управління начальника тилу Київської області (ф. 39668) нам вдалося виявити значену кількість документів, пов'язаних з боротьбою білогвардійців проти повстанського руху на Правобережжі. Численні накази, розвідувальні зведення і оперативні донесення містять докладні дані про розгортання повстанського руху

в цьому регіоні України, перебіг бойових дій і склад білогвардійських частин. Інформацію про боротьбу білих з повстанськими загонами в Україні можна також знайти серед документів управління 2-го армійського корпусу (ф. 39673), 3-ї кінної дивізії (ф. 39693), 78-го Навагінського полку (ф. 39681) та ін.

Наявні в російських архівах білогвардійські документи не завжди рівномірно відображають різні етапи боротьби білих з повстанством в Україні. Наприклад, зберігся значний комплекс документів, присвячених операціям білогвардійських військ проти махновців у жовтні 1919 р., але майже не залишилося матеріалів з історії придушення махновського повстання в грудні 1919 р. Заповнити подібні прогалини дають змогу загальні огляди стратегічного становища ЗСПР в 1919 р., складені колишніми білими офіцерами вже в еміграції. Зокрема, серед документів Антона і Ксенії Денікіних, що зберігаються в архіві Б. Бахметьєва у складі архівної колекції Колумбійського університету, зберігся складений полковником П. Колтишевим стратегічний огляд становища військ ЗСПР наприкінці 1919 р., який містить відомості про завершальний етап боротьби білих з махновцями. В колекції матеріалів Н. Рутича-Рутченка і Товариства ревнителів російської історії, що зберігаються в Бібліотеці-Фонді “Російське Зарубіжжя” (*Библиотека-Фонд “Русское Зарубежье”*, БФРЗ), вдалося віднайти невеличкий, але змістовний нарис з історії операцій ЗСПР в першій половині 1919 р.

Повстанці майже не залишили після себе документів, здатних висвітлити дії оперативного керівництва і бойову діяльність повстансько-партизанських загонів. Це пояснюється тим, що документація в повстанських загонах не завжди велася, не кажучи вже про відсутність будь-яких умов для її зберігання. Нерідко з конспіративних міркувань повстанські документи знищувалися самими ж повстанцями. Внаслідок цього сучасний дослідник при спробі відтворити бойовий шлях того чи іншого повстанського загону зустрічається серйозними труднощами, що полягають у відсутності джерельної бази.

У ЦДАВО України збереглася колекція документів штабів повстанської армії Н. Махна (ф. 1824). Це кілька десятків архівних справ, що містять розпорядження, накази і рапорти повстанських командирів, списки особового складу деяких повстанських частин тощо. Водночас, у фондах Російського державного військового архіву знаходиться колекція трофейних махновських документів, захоплених 13-ю більшовицькою армією на початку 1920 р. Це переважно оперативні документи штабу 1-го повстанського корпусу восени 1919 р., в тому числі й відомості щодо чисельності повстанських частин. Поодинокі повстанські документи – переважно відозви й листівки, які свого часу потрапили до рук більшовиків, – можна знайти у фондах ЦДАВО, а також ЦДАГО України.

Таким чином, наявний комплекс повстанських документів відображає переважно лише “махновську” тематику. Втім, цінність цих документів беззаперечна, оскільки вони значною мірою дають змогу відтворити організаційну структуру армії Махна восени 1919 р. Накази і оперативні розпорядження Н. Махна, О. Калашникова, Т. Вдовиченка, В. Павловського дають змогу простежити в цілому рисах бойову діяльність повстанської армії. Такі матеріали, як відозви повстанської Реввійськради, протокол скликаного в Олександрівську обласного з’їзду селян, робітників і повстанців, висвітлюють на політичне життя в зайнятих махновцями місцевостях. Нарешті, документи господарського характеру дають уявлення про організацію матеріального забезпечення в махновській армії. Відзначимо, що окремі документи повстанської армії, наявні в українській та російській архівних колекціях, опубліковано в збірнику “Нестор Махно. Селянський рух на Україні 1918–1921”, що вийшов друком у московському видавництві в 2006 р.²

Чимало відомостей про розгортання в Україні повстанського руху проти білогвардійців міститься в повідомленнях більшовицького підпілля. Переважна більшість документів КП(б)У зберігається у фондах ЦДАГО України. Архів більшовицького Зафронтбюро зберігається серед документів Центрального комітету Компартії України (ф. 1). Виділений в окремий опис, цей архів є головним джерелом дослідження історії більшовицького підпілля в Україні восени 1919 р. Беззаперечний інтерес для історика становлять доповіді більшовицьких підпільників про становище в окупованих білогвардійцями місцевостях, зведення про діяльність повстанських загонів тощо. Матеріали аналогічного змісту містяться в колекції документів з історії Компартії України (ф. 57). Повідомлення про становище в Україні восени 1919 р. наявні також серед документів Центрального комітету і місцевих організацій партії боротьбистів (ф. 43).

Відзначимо, що добірки документів Зафронтбюро, присвячені діяльності більшовицького підпілля проти Денікіна, було опубліковано в 1920-х рр. на сторінках радянського періодичного видання “Літопис революції”³. Окремі матеріали з більшовицького партійного архіву було включено до другого тому збірника “Громадянська війна на Україні 1918–1920”, виданого в 1967 р. до чергової річниці більшовицької революції⁴. Але упередженість авторів і упорядників цих публікацій визначила тенденційність підбору документів, що мали висвітлювати історичні події у вигідному для більшовиків світлі. Оскільки деякі документи публікувалися навіть з купюрами, сьогодні їх вкрай бажано звіряти з архівними оригіналами.

Важливе значення для дослідження теми мають також документи радянського державного і військового керівництва. Матеріали більшовицького командування, що зберігаються у численних фондах Черво-

ної Армії в РГВА, містять чимало даних про розгортання антибільшовицького повстанського руху в Україні навесні–влітку 1919 р., а також про обставини зайняття України червоними військами після вигнання білогвардійців. Документи компартійного керівництва, що зберігаються в Російському державному архіві соціально-політичної історії (*Российский государственный архив социально-политической истории*, РГАСПИ) і ЦДАГО України, розкривають політичну стратегію більшовицького керівництва в “українському питанні” наприкінці 1919 р. У фондах ЦДАВО України зберігаються документи окупаційної більшовицької адміністрації, пов’язані з боротьбою радянської влади проти повстанського руху. Зокрема, серед матеріалів Всеукрревкому (ф. 2360) містяться відомості про ставлення селянства до більшовицького режиму, діяльність повстанських загонів у різних місцевостях України на початку 1920 р. тощо. Свідчення про долю окремих повстанських ватажків і намагання різних політичних сил здобути вплив на повстанське середовище вдалося віднайти в протоколах допитів затриманих більшовицькою владою в різний час осіб, що зберігаються в Галузевому Державному архіві служби безпеки України (ГДА СБУ). Нарешті, більшовицькі листівки, тематично присвячені боротьбі Червоної Армії з Денікінін та кампанії проти повстанців, можна знайти серед матеріалів фотофонду Центрального музею Збройних сил Росії (*Центральный музей Вооруженных сил России*).

Документи більшовицького керівництва, пов’язані з обставинами встановлення радянської влади в Україні на початку 1920 р., частково увійшли до згаданого вже другого тому документального збірника “Громадянська війна на Україні 1918–1920”. Певні відомості про політику більшовиків щодо українського селянства і партії боротьбистів містять також збірки праць В. Ульянова-Леніна⁵. Дані щодо зайняття України червоними військами можна знайти в опублікованих документах командування Червоної Армії⁶. Та загалом, радянські підбірки документів є надзвичайно тенденційним джерелом. Для публікацій здебільшого відбиралися декларативно-офіційні документи органів радянської влади, натомість відомості про масштаби антибільшовицьких селянських повстань, організацію червоного терору залишалися невідомими для радянського читача. Прикладом документа, не призначеного для оприлюднення в СРСР, може слугувати інструкція голови Реввійськради радянської Росії Л. Троцького агітаторам, які на початку 1920 р. вирушали до України. Інструкція містила перелік практичних і водночас відверто цинічних порад, спрямованих на ошуканство українського селянина, й могла претендувати на роль своєрідного посібника з політичного лицемірства і двурушництва. Цей документ потрапив до рук повстанців і був опублікований вже в еміграції⁷.

Документи державного і військового керівництва УНР, що зберігаються у фондах ЦДАВО України, також містять важливі дані про розгортання повстанського руху в Україні восени 1919 р. Зокрема, матеріали Ради народних міністрів УНР (ф. 1065), Міністерства закордонних справ (ф. 3696), військового міністерства (ф. 1075), штабу командувача запасних військ (ф. 3275), Головного управління Генштабу (ф. 1078) та ін. відображають спроби українського уряду встановити зв'язки з повстанським середовищем, містять свідчення про організацію і бойову діяльність повстанських загонів. Серед документів штабу Дієвої армії УНР (ф. 3172) й Начальної команди Галицької армії (ф. 2188) виявлено відомості про відносини українського командування з повстанською армією Махна у вересні 1919 р. Серед матеріалів особового фонду М. Обідного (ф. 3504), а також документів і матеріалів українських емігрантських установ, організацій та різних осіб (ф. 4465) збереглися біографічні нариси про ватажків повстанського руху – І. Струка й Т. Гладченка. Доповіді про повстансько-партизанський рух на Правобережжі вдалося виявити серед документів УНР, що зберігаються в Центральному Державному Історичному архіві (ЦДІА) у Львові й варшавській Бібліотеці Народовій (*Biblioteka Narodowa*).

Пов'язані з повстанською тематикою документи українського керівництва, які не збереглися до наших днів, можна знайти опублікованими на сторінках різних емігрантських видань. Зокрема, в документально-історичній праці О. Доценка “Літопис української революції” вміщено доповідь Головного державного інспектора армії УНР В. Кедровського про становище в окупованій білогвардійцями Південній Україні⁸. Доповідь української розвідки про армію Махна (вересень 1919 р.) надрукував у 1935 р. львівський “Літопис Червоної Калини”⁹. Окремі відомості щодо діяльності повстанських загонів на Правобережжі наприкінці 1919 р. містяться у виданому в Нью-Йорку деннику Начальної команди Галицької армії¹⁰.

Взагалі ж, нині незначна кількість документів з історії повстансько-партизанського руху в Україні проти білогвардійців є опублікованою. Наприклад, збірник документів і матеріалів “Героїзм і трагедія Холодного Яру” (1996 р.), присвячений історії повстанського руху в Центральній Україні в 1917 – 1930-х рр., не містить жодного документа про боротьбу повстанців з білогвардійцями¹¹. Зазвичай, на заваді українським дослідникам стоїть та обставина, що головним джерелом з історії повстанського руху проти білих є документи з московських архівів. Однак російські колеги не виявляють значного наукового інтересу до матеріалів з історії повстанського руху проти Денікіна. Наприклад, упорядники вже згаданого збірника документів і матеріалів “Нестор Махно. Селянський рух на Україні 1918–1921” помістили в розділ, присвячений боротьбі махновців з білими, витяг з одного-єдиного до-

кумента білогвардійського командування¹². Не применшуючи значення цього фундаментального видання, відзначимо, що перебіг бойових операцій повстанської армії проти білогвардійських військ на його сторінках майже не висвітлено.

Наступною групою джерел з історії повстанського руху в Україні проти Денікіна є матеріали тогочасної періодичної преси. Однак відзначимо, що ця група джерел досить слабо відображає історію повстанства. Повідомляючи про появу повстанців поблизу того чи іншого населеного пункту, російські часописи зазвичай передруковували офіційні військові зведення, які не відзначалися надмірною інформаційною насиченістю. Час від часу у пресі з'являлися докладніші повідомлення про дії повстанців, репортажі з місць або навіть свідчення очевидців. Зокрема, на шпальтах київського часопису «Вечерние огни» в середині жовтня 1919 р. було надруковано невеличке повідомлення про обставини бою білогвардійців з повстанцями за м. Канів¹³. Однак загалом ці відомості мають фрагментарний характер і часто не дають змогу скласти об'єктивне уявлення про перебіг подій.

Радянська і українська преса також друкували відомості про повстанську активність в заплілі білогвардійців, але, за рідкісним винятком, це була чистісінька пропаганда. Радянська преса впродовж осені 1919 р. повідомляла про дії повстанців у заплілі білогвардійських військ в Україні, але в радянських повідомленнях повстанці незмінно зображувалися борцями за «відновлення радянської влади». Водночас, на шпальтах української преси учасники повстанського руху поставали борцями за незалежність України.

Другою за значенням групою джерел з історії повстанського руху в Україні проти білогвардійців є мемуари. Враховуючи відсутність цілісних документальних ланцюгів, мемуарні свідчення мають надзвичайно важливе, а подекуди навіть першорядне значення для дослідника.

Боротьба з повстанством в Україні частково висвітлена в мемуарній спадщині учасників білого руху. Найбільш змістовні свідчення про боротьбу з повстанцями залишив генерал Я. Слащов. Колишній командир 3-го білогвардійського корпусу в 1921 р. повернувся до Радянського Союзу і невдовзі опублікував спогади про операції білих проти українських військ та повстанської армії Махна на Правобережній Україні в останній чверті 1919 р.¹⁴ Оскільки в розпорядженні Я. Слащова не було необхідних документів, його спогади хибують на фактологічні неточності, але загалом залишаються одним з найбільш цінних мемуарних джерел з історії махновського повстанського руху наприкінці 1919 р.

Характерно, що А. Денікін у своїх «Нарисах російської смуті» торкнувся цієї теми лише побіжно, не заглиблюючись в історію боротьби з повстанцями¹⁵. Спогади інших білогвардійських воєначальників, що містять дані про повстанський рух в Україні, зберігаються неопублі-

кованими у фондах Державного архіву Російської Федерації. Зокрема, серед колекції документів російських емігрантів (ф. 5881) виявлено мемуари колишнього командувача військ Новоросійської області ЗСПР генерала Н. Шиллінга, що містять згадки про розгортання повстанського руху в Південній Україні наприкінці 1919 р.¹⁶ Спогади полковника Є. Месснера про відступ білогвардійців з Правбережної України також містять відомості про бойову діяльність повстанських загонів у запіллі білих¹⁷. Згадки про боротьбу з українським повстанством є і на сторінках мемуарів корнета М. Ціммермана, начальника розвідки київської групи білогвардійських військ¹⁸. Серед документів особового фонду колишнього начальника штабу військ Новоросійської області ЗСПР В. Чернавіна (ф. 5956) збереглися мемуарні нотатки цього генерала, присвячені різним періодам перебування білогвардійців в Україні¹⁹.

З боку білих збереглося небагато мемуарів безпосередніх учасників боїв з повстанцями. У 1920-х рр. було опубліковано спогади М. Герасименка “Батько Махно: мемуари білогвардійця”²⁰. Однак ця публікація нагадувала більше памфлет, аніж мемуарне джерело (очевидно, саме тому мемуари М. Герасименка було перевидано в Радянському Союзі). Спогади про боротьбу з повстанським загоном С. Коцура на Київщині залишив В. Маєвський, невеличку згадку про бій з махновцями опублікував офіцер зведеного полку 9-ї кінної дивізії С. Кох, участь 1-го Чеченського кінного полку в боротьбі з махновцями описав офіцер полку Д. де Вітт²¹. Цінним джерелом з історії махновського руху є спогади офіцера зведено-стрілецького полку А. Бінецького, що потрапив у полон до махновців і протягом двох місяців мав змогу “зсереди́ни” спостерігати повстанську армію²². Згадки про різні епізоди боротьби з махновцями містяться у спогадах колишніх учасників білого руху, що зберігаються в архівосховищі Бібліотеки-Фонду “Російське Зарубіжжя”²³.

Спогади інших білогвардійців часто містять лише епізодичні згадки про повстанців²⁴. Такі діячі білого руху, як К. Соколов і В. Шульгин, у мемуарах характеризують становище білої справи влітку – восени 1919 р.²⁵ Нарешті, спогади звичайних свідків збройної боротьби, що точилася в Південній Україні восени 1919 р., не лише містять цікаві відомості щодо пребігу бойових дій, але й допомагають краще зрозуміти сприйняття тих подій сучасниками²⁶.

Спогади українських державних, політичних і військових діячів меншою мірою інформативні щодо розгортання повстанського руху в Україні восени 1919 р. Зокрема, у спогадах прем’єр-міністра УНР І. Мазепи наявні лише загальні згадки про повстанський рух проти білогвардійців²⁷. Відомий діяч УСДРП П. Феденко, також торкаючись цієї теми у своїх мемуарах, наводить відомості, достовірність яких викликає величезні сумніви. Наприклад, П. Феденко цитує документ,

з якого випливає, що на Полтавщині й Катеринославщині українські соціал-демократи залучили до повстання проти білих близько 20 000 робітників і селян, ведучи при цьому переговори з росіянами (більшовиками?), євреями, кубанцями і грузинами²⁸. Ці дані впевнено можна вважати значно перебільшеними, якщо не цілковито вигаданими. Втім, такі події, як переговори з командуванням армії Махна і візит до Кам'янець-Подільського отамана Зеленого у вересні 1919 р., знайшли висвітлення в мемуарній спадщині українських діячів. Спогади Л. Чикаленка містять цікаві відомості про обставини перебування отамана Зеленого в зайнятому українськими військами районі²⁹. Мемуари Н. Авраменка розповідають про обставини бою під Каневом, що став останнім для уславленого повстанського ватажка³⁰.

Цікаво, що окремі епізоди перебування армії Махна в Уманському районі у вересні 1919 р. знайшли відображення у спогадах як українських вояків, так і учасників більшовицького підпілля³¹. Взагалі, мемуари колишніх більшовицьких підпільників є цінним джерелом інформації про становище в районах, зайнятих повстанською армією³². Спогади тих більшовиків, яким довелося працювати в умовах білогвардійської окупації, містять деякі цікаві відомості про спроби комуністичного підпілля налагодити зв'язки з повстанським середовищем³³.

Після остаточного завершення збройної боротьби на початку 1920-х рр. переважна більшість селян-повстанців залишилася в Україні, а не вирушила в еміграцію, як це зробили учасники білогвардійських і українських військових формувань. Саме тому в емігрантських виданнях вийшло друком небагато спогадів про повстанську боротьбу проти Денікіна. У дещо прикрашеній формі М. Байко поділився спогадами про здобуття повстанцями Полтави в жовтні 1919 р., колишній партизанський командир і полковник армії УНР М. Палій-Сидорянський описав рейд свого загону Київщиною, а Ю. Горліс-Горський в загальних рисах розповів про дії холодноярських повстанців проти білогвардійців³⁴.

В СРСР протягом 1920–30-х рр. було видано значно більше спогадів про повстанську боротьбу в Україні проти Денікіна. Переважна їх більшість вийшла друком на сторінках харківського «Літопису революції»³⁵, частина була надрукована також в різноманітних тематичних збірниках, присвячених історії «боротьби за радянську владу в Україні»³⁶. Відзначимо, що видані в 1920-х рр. спогади учасників повстанського руху були значно змістовнішими й інформативнішим джерелом, аніж свідчення радянських мемуаристів у наступні десятиліття. Ідеологічна машина комуністичної пропаганди не відразу встигла набрати обертів і вихолостити з мемуарної спадщини учасників подій 1917–1921 рр. все, що не відповідало вимогам правлячої партії.

Утім, надрукованим в Радянському Союзі мемуарам завжди, більшою чи меншою мірою, була притаманна тенденційність. Зрозуміло,

що публікувалися переважно спогади командирів червоних повстанських загонів або ж більшовиків, які з різних причин опинилися серед повстанців. У мемуарних свідченнях про повстанський рух усіяло пригнужувалася роль махновців і прихильників незалежної України. Змішуючи поняття “радянський” і “комуністичний”, радянські мемуаристи нерідко намагалися зобразити повстанців борцями за відновлення більшовицького режиму. Зазвичай, саме в такому ключі зображувалася історія Баштанської й Висунської повстанських республік на Херсонщині³⁷. Спогади П. Тура, одного з військових керівників Баштанської республіки, взагалі було надруковано в формі переказу, що наводить на думку про можливе цензурування тексту³⁸. Спогади тих мемуаристів, які висловлювали більш виважений погляд на політичний характер повстанства, ще й досі зберігаються неопублікованими у фондах ЦДАГО України.

Крім того, мемуарам колишніх повстанців і партизанів незмінно притаманна схильність до перебільшення. Особливо грішать цим радянські мемуаристи, яким жодне перебільшення не здавалося надмірним, якщо це давало змогу підкреслити велич і силу більшовицької партії. Характерно, що деякі спогади містять навіть взаємовиключні твердження. Наприклад, розповіді про захоплення повстанцями Полтави, змальовані авторами зовсім по-різному. Оскільки документація в повстанських загонах була величезною рідкістю, перевірити достовірність того чи іншого твердження надзвичайно важко. Втім, співставлення мемуарних свідчень з документами білогвардійського командування (чого радянські дослідники ніколи не робили) нерідко все ж дає змогу визначити цінність тих чи інших спогадів як історичного джерела.

Окремо варто зупинитися на мемуарній спадщині учасників махновського руху. Власне, сьогодні ця остання вичерпується спогадами Н. Махна, а також мемуарами його начальника штабу В. Білаша. На жаль, події 1919 – 1921 рр. залишилися поза хронологічними рамками спогадів Н. Махна, виданих в еміграції в Парижі³⁹. Натомість мемуари В. Білаша охоплюють увесь період збройної боротьби в Україні й вважаються головним джерелом з історії махновського руху в 1919–1921 рр.⁴⁰ Відзначимо, що майже до самого розгрому махновщини в 1921 р. В. Білаш був начальником штабу повстанської армії, але, на відміну від Н. Махна, не встиг своєчасно вирушити за кордон. Відбувши покарання в радянській в’язниці в 1920-х рр., В. Білаш не намагався залишити СРСР, неодноразово заявляв про свою підтримку радянської влади, але був репресований в 1937 р.

Спогади В. Білаша є безумовно цінним джерелом з історії махновщини. Однак при порівнянні мемуарних свідчень В. Білаша про повстанську боротьбу проти Денікіна з даними інших документальних джерел, кидається у вічі величезна кількість невідповідностей і

неточностей, що побутують на сторінках спогадів начальника штабу повстанської армії. Розповідаючи про події осені 1919 р., В. Білаш незмінно називає махновську армію “Революційною повстанською армією України (махновців)”, хоча, як свідчать документи махновського командування, повстанська армія на той час мала іншу офіційну назву (“Партизансько-Повстанська Українська армія ім. Н. Махна”). На сторінках своїх мемуарів В. Білаш демонструє цілковиту необізнаність з чисельністю як власних, так і білогвардійських військ. Зокрема, він незмінно перебільшує чисельність білогвардійських військ, що діяли проти махновців восени 1919 р. У боях під Уманню наприкінці вересня 1919 р. В. Білаш налічив у білих 20 000 багнетів і 10 000 шабель⁴¹. За спогадами В. Білаша, під Катеринославом на початку листопада 1919 р. проти махновців билася 25-тисячна Терська дивізія, хоча це були частини Чеченської кінної дивізії, чисельність яких насправді була щонайменше в двадцять п’ять разів (!) меншою від вказаної мемуаристом. Інший приклад: В. Білаш стверджує, що станом на 1 грудня 1919 р. 1-й Донецький повстанський корпус налічував 15 500 багнетів, 3 650 шабель, 144 кулемети і 16 гармат, хоча виявлена в архіві відомість чисельного стану 1-го Донецького корпусу станом на 1 грудня 1919 р. свідчить, що корпус все ж таки налічував на той час 365 командирів, 4199 стройових вояків, 1539 нестройових, 1015 шабель, 91 кулемет і 16 гармат⁴².

У спогадах В. Білаша наявні також численні хронологічні неточності. Наприклад, В. Білаш стверджує, що білогвардійські війська Слащова зайняли Катеринославо на початку листопада 1919 р., хоча насправді це сталося лише в грудні 1919 р.⁴³ Опис боїв за Катеринославо у листопаді–грудні 1919 р. містить значну кількість неточностей і перекручень, а інформація про взяття махновцями Миколаєва і Херсона взагалі не відповідає дійсності.

Відзначимо також, що мемуарам В. Білаша притаманна неприхована тенденційність. Автор здебільшого описує перемоги повстанської армії й замовчує поразки, згадуючи про воєнні невдачі лише мимохідь. Наприклад, про таку подію, як розгром 4-го Кримського корпусу в листопаді 1919 р., у спогадах В. Білаша взагалі не йдеться. Втрату махновцями Катеринослава в грудні 1919 р. В. Білаш описує вкрай лаконічно, лише кількома реченнями, а наступні поразки дивовижним чином зображує ледь як не перемогу повстанців⁴⁴.

Звісно, більшою чи меншою мірою неточності завжди притаманні мемуарному жанру. Але річ у тім, що найбільш сумнівні місця в спогадах В. Білаша містять якраз чи не найбільшу кількість фактажу і різноманітних подробиць. Ця фантастична точність і вражаюча насиченість деталями просто-таки гіпнотизують читача, примушуючи його вірити автору.

Сьогодні вже важко визначити причини такого авторського підходу до написання мемуарів. Однак варто пам'ятати, що спогади В. Білаша написано в Радянському Союзі напередодні сталінського “великого перелому” колишнім начальником штабу махновської армії, яку більшовицька пропаганда офіційно оголосила “бандитською”. І якщо наш автор не хотів остаточно потрапити до числа “ворогів народу”, йому було що доводити правлячому комуністичному режиму і радянській громадськості. Очевидно, саме тому В. Білаш у спогадах намагався затушувати антагонізм між повстанцями і більшовиками, перекласти провину за розрив махновців з радянською владою на дискредитованого в СРСР у 1920-ті рр. Л. Троцького, а також дещо дистанціюватися від постаті Н. Махна. Такі сюжети, як боротьба махновської армії проти білих восени 1919 р., допомагали змалювати повстанців як силу, що боролася передусім з “контрреволюцією”. “Своїми діями ми прикували до себе значні сили білогвардійців і цим об'єктивно допомагали Червоній армії у такий важкий для неї критичний час”, – писав В. Білаш на сторінках своїх мемуарів⁴⁵. Схоже, що колишній начальник штабу Махна намагався в будь-який спосіб довести слушність цього твердження, не зупиняючись навіть перед надмірним перебільшенням і тенденційним спотворенням відомих йому фактів. Визначення рівня достовірності спогадів В. Білаша в цілому належить майбутнім дослідникам, ми ж відзначимо, що використання цих мемуарів у якості джерела до історії повстансько-партизанського руху в Україні проти білогвардійців вимагає особливої обережності й ретельного порівняльного аналізу з даними інших історичних джерел.

Таким чином, нині стан збереженості джерел з історії повстансько-партизанської боротьби в Україні проти Денікіна можна оцінити як задовільний. Головна причина – відсутність цілісних документальних ланцюгів, що зумовлено втратою значного масиву документальних даних вже в 1919–1920 рр., неможливістю збереження повстанських документів в умовах перманентних воєнних дій тощо. Крім того, багатолітній комуністичний тоталітаризм унеможливив вихід друком тих мемуарів учасників повстанського руху, що розходилися з офіційною радянською версією про керівну роль більшовиків в організації повстанського руху в Україні проти білогвардійців.

Відзначимо, що саме документальна складова джерельної бази має найбільше значення для дослідження повстансько-партизанського руху в Україні проти Денікіна. Документи білогвардійського командування та матеріали окремих повстанських формувань, що збереглися в архівах, містять найбільше відомостей про перебіг повстанства. У мемуарній спадщині сучасників ця тема знайшла лише фрагментарне відображення. Більшість мемуарних свідчень про повстанську боротьбу в Україні проти білогвардійців було надруковано в СРСР, і саме тому

їм притаманні численні перекручення і замовчування. Втім, як свідчить джерелознавча практика, достовірність спогадів тих учасників повстанського руху, що не належать до радянського табору, також вимагає ретельної перевірки. Нарешті, малоінформативність повідомлень преси робить тогочасну періодику найменш цінним джерелом з історії повстанського руху в Україні проти білогвардійців.

Незважаючи на неповноту джерельної бази, наявний документальний матеріал, доповнений спогадами сучасників, все ж дає змогу реконструювати події дев'яносторічної давнини. І хоча документальні дані з історії повстансько-партизанського руху в Україні проти білогвардійців надзвичайно повільно вводяться до наукового обігу, сподіваємося, що інтерес суспільства до доби визвольних змагань 1917 – 1921 рр. стимулюватиме вітчизняну історичну науку до нових, якісних зрушень у цій царині.

¹ Див.: *Красильникова К.* Партизанское движение на Кубани и Черноморье. – Краснодар, 1957. – С. 46–47.

² Див.: *Нестор Махно.* Крестьянское движение на Украине 1918–1921. Документы и материалы. – М.: РОССПЭН, 2006. – 1000 с.

³ Коммунисты среди партизан (Отчет Екатеринославского Губкома Зафронтбюро ЦК КП(б)У) // *Летопись революции.* – 1925. – № 4 (13). – С. 89–98; Організація боротьби проти Денікіна // *Летопись революции.* – 1929. – № 5–6 (38–39). – С. 254 – 324; КП(б)У за денікінщини (матеріали й документи) // *Летопись революции.* – 1930. – № 1 (40). – С. 221–241.

⁴ Гражданская война на Украине 1918 – 1920. Сб. документов и материалов: в 3-х т., 4-х кн. – Т. 2. Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине (май 1919 г. – февраль 1920 г.). – К.: “Наукова думка”, 1967. – 919 с.

⁵ Див.: В. И. Ленин об Украине. – К., 1957. – 752 с.; *Ленин В.* Полное собрание сочинений. – Т. 39. Июнь – декабрь 1919 г. – М.: Политиздат, 1963. – с., та ін.

⁶ Директивы командования фронтов Красной армии (1917 – 1922). Сб. документов: в 4-х т. – Т. II. – М.: Минобороны, 1972. – 804 с.

⁷ Праці Українського Наукового Інституту. – Варшава, 1932. – С. 149–151.

⁸ *Доценко О.* Літопис української революції: Матеріали й документи до історії української революції 1917–1923 рр. – Т. II. – Кн. 4. – К., Львів, 1923. – С. 96–98.

⁹ М. С. Махно і його військо. Матеріали до історії української визвольної боротьби // *Літопис Червоної Калини.* – 1935. – Ч. 6. – С. 16–17.

¹⁰ Див.: *Денник Начальної Команди Української Галицької армії.* – Нью-Йорк: “Червона Калина”, 1974. – 324 с.

¹¹ Героїзм і трагедія Холодного Яру. – К., 1996. – 317 с.

¹² Див.: *Нестор Махно.* Крестьянское движение на Украине 1918–1921. Документы и материалы. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 199 – 200.

¹³ События в Каневе // *Вечерние огни.* – 1919 г. – № 56. – С. 2.

¹⁴ Див.: *Слащов Я.* Материалы по истории гражданской войны в России (операции белых, Петлюры и Махно на Украине в последней четверти

1919 года) // Военный вестник. – 1922. – № 9-10. – С. 38 – 43; № 11. – С. 32–37; № 12. – С. 41–44; № 13. – С. 49–51.

¹⁵ Деникин А. Очерки русской смуты. – Т. 4, 5. Вооруженные Силы Юга России. – М.: “Айрис-пресс”, 2005. – С. 514–524.

¹⁶ Государственный Архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 5881, оп. 2, д. 747, л. 1–127.

¹⁷ Там же, ф. 5881, оп. 2, д. 492, л. 1–53; Там же, д. 493, л. 1–83.

¹⁸ Там же, ф. 5881, оп. 2, д. 723, л. 1–31; Там же, д. 724, л. 1–36.

¹⁹ Там же, ф. 5956, оп. 1, д. 363, л. 1–14; Там же, д. 391, л. 1–102.

²⁰ Герасименко Н. Махно // Историк и современник. – 1922. – № 3. – С. 151–201.

²¹ Маевский В. Повстанцы Украины (1918 – 1919 гг.). – [Белград], [Б.д.] – 84 с.; Кох С. Встреча с махновцами // Белое движение. – Т. 7. Возрожденные полки русской армии в белой борьбе на Юге России. – М.: Центрполиграф, 2002. – С. 210–213; Витт де Д. Чеченская конная дивизия. 1919 год // Звезда. Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический независимый журнал. – 2005. – № 10. – С. 120–170.

²² Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине 1918–1921. – С. 772–822. Оригінал спогадів А. Бінецького зберігається в архіві. Див.: ГАРФ, ф. 6562, оп. 1, д. 5, л. 1–42.

²³ Див.: Библиотека-Фонд “Русское Зарубежье” (БФРЗ), ф. 1, оп. 1, ед. хр. А-73, Е-99, Е-108, Е-133, та ін.

²⁴ Штейфон Б. Командование Белозерским полком // Белое движение. – Т. 7. Возрожденные полки русской армии в белой борьбе на Юге России. – М.: Центрполиграф, 2002. – С. 383–431; Штейфон Б. Бредовский поход // Белое движение. – Т. 21. Последние бои Вооруженных Сил Юга России. – М.: Центрполиграф, 2004. – С. 300–305; Волков-Муромцев Н. Юность. От Вязьмы до Феодосии (1902–1920). – М.: “Русский путь”, “Грааль”, 1997. – 432 с.; Корсак В. У белых // Голос минувшего на чужой стороне. Журнал истории и истории литературы. – 1926. – № 2 (15). – С. 195–244; Корсак В. Великий исход // Белое дело. – Т. 10. Бредовский поход. – М., 2003. – С. 85–206.

²⁵ Соколов К. Правление генерала Деникина // Белое дело. – Т. 8. Кубань и Добровольческая армия. – М.: “Голос”, 1992. – С. 5–284; Шульгин В. Дни. 1920: Записки. – М.: “Современник”, 1989. – 559 с.

²⁶ Гутман М. Под властью анархистов // Русское прошлое. – Петроград, Москва: “Петроград”, 1923. – № 5. – С. 61–68; Арбатова З. Екатеринослав 1917–22 // Архив русской революции. – Т. 12. – М.: “Терра”, 1991. – С. 83–148.

²⁷ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. – К.: “Темпора”, 2003. – 608 с.

²⁸ Феденко П. Повстання нації // Збірник пам’яті Симона Петлюри (1879–1926). – К.: “Фенікс”, 1992. – С. 99.

²⁹ Чикаленко Л. Уривки зі спогадів з років 1917–1920 // Чикаленко С. Щоденник (1918–1919). – К.: “Темпора”, 2004. – Т. 2. – С. 392–393.

³⁰ Авраменко Н. Спомини запорожця. – К.: “Темпора”, 2007. – С. 304.

³¹ Див.: Верхотурский А. Прорыв Южной группы. – Х.: Госиздат, 1924. – 69 с.; Якимів Е. Гостини Махна в Умані. Зі споминів очевидця // Альманах “Червоної Калини” на 1932 рік. – Львів, 1931. – С. 78–80.

³² Мирошевский В. Вольный Екатеринослав // Пролетарская революция. – 1922. – № 9. – С. 197–208; Коневец (Гришута). 1919 год в Екатеринославе и Александровске // Летопись революции. – 1925. – № 4 (13). – С. 74–88.

³³ *Мягкова Т.* В эпоху Добрармии в Киеве // *Летопись революции.* – 1926. – № 2 (17). – С. 13–18; *Цесарский.* Военно-партизанская работа в Киевском районе при Деникине // *Летопись революции.* – 1926. – № 2 (17). – С. 22–25; *Полянская Г.* О подпольной работе в Киеве (август – ноябрь 1919 г.) // *Летопись революции.* – 1926. – № 2 (17). – С. 19–21; *Бредіс Є.* Парти́йне підпілля в Одесі за денікінщини // *Летопись революции.* – 1930. – № 3/4 (42/43). – С. 110–137.

³⁴ *Байко М.* 4 жовтня 1919 року // *За Державність.* – Ч. 2. – С. 148–150; *Палій-Сидорянський М.* “На рейді” // *Гуртуймося.* – 1931. – Ч. V. – С. 9–13; Ч. VIII. – С. 27–30; *Горліс-Горський Ю.* Холодний Яр // *Літопис Червоної Каolini.* – 1932. – Ч. 10. – С. 6–8.

³⁵ *Лисовик О., Огий Я., Матяш К.* Красный рейд (из истории красной партизанщины) // *Летопись революции.* – 1926. – № 1(16). – С. 142–151; *Лантух И.* Из истории гражданской войны на Екатеринославщине (1919 год) // *Летопись революции.* – 1926. – № 2 (17). – С. 51–59; *Габинский И. (Каляев).* Воспоминания о повстанческом движении на Киевщине – Полтавщине // *Летопись революции.* – 1926. – № 2 (17). – С. 26–30; *Полевой-Полянский К.* Вооруженная борьба с деникинцами на Верхнеднепровщине и Кременчугщине (Из воспоминаний) // *Летопись революции.* – 1926. – Т. 6 (21). – С. 86–98; *Дикий А.* Из истории партизанской борьбы на Черкащине (Воспоминания о 1919 годе) // *Летопись революции.* – 1927. – № 2 (23). – С. 95–103; *Точеный Н.* Партизанська боротьба з денікінщиною (З партизанського руху на Чернігівщині 1919 р.) // *Летопись революции.* – 1929. – № 4 (37). – С. 238–254; *Никитин-Макаров Н.* В тылу у Деникина // *Летопись революции.* – 1929. – № 5–6 (38–39). – С. 199–216; *Максименко Я.* До історії боротьби з денікінцями й петлюрівщиною 1919 р. // *Літопис революції.* – 1930. – № 1. – С. 161–173; *Лантух І.* Червоні партизани в денікінському запіллі 1919 року // *Летопись революции.* – 1930. – № 2 (41). – С. 180–192; *Чоботарьов І.* Від червонопартизанського загону – до лав Червоної армії. Уривки із спогадів про 1919–20 рр. // *Летопись революции.* – 1933. – № 1 – 2 (56–57). – С. 188–209.

³⁶ *Коваль И.* Борьба за власть в крестьянском уезде (Звенигородка, Киевской губернии в 1918–1920 гг.) // *Октябрьская революция. Первое пятилетие.* – Х., 1922. – С. 639–644; *Точеный Н.* Партизанская рать // *Героическое подполье. В тылу деникинской армии. Воспоминания.* – М.: Политиздат, 1975. – С. 399–408; *Хижняк П.* Партизаны вступают в бой // *Героическое подполье. В тылу деникинской армии. Воспоминания.* – М.: Политиздат, 1975. – С. 392–398, та ін.

³⁷ *Горбань.* Из истории повстанческого движения (Воспоминания участника) // *Страницы борьбы. Очерки и материалы из истории революционного движения в Николаеве.* – Николаев, 1923. – С. 214–216; *Гайдук С., Теселько С.* Непримирая Баштанка // *Героическое подполье. В тылу деникинской армии. Воспоминания.* – М.: Политиздат, 1975. – С. 295–300; *Пастернак П.* Висунская республика // *Героическое подполье. В тылу деникинской армии. Воспоминания.* – М.: Политиздат, 1975. – С. 291–295.

³⁸ *Баштанская республика (Из истории партизанской борьбы 1919 года) // Страницы борьбы. Очерки и материалы из истории революционного движения в Николаеве.* – Николаев, 1923. – С. 207–214.

³⁹ *Див.: Махно Н.* Воспоминания. – Кн. 1. – Париж, 1929. – 220 с.; Кн. 2–3. – Париж, 1936–1937. – 186 с.

⁴⁰ *Белаш А., Белаш В.* Дороги Нестора Махно: Историческое повествование. – К., 1993. – 591 с.

⁴¹ *Белаи А., Белаи В. Дороги Нестора Махно.* – С. 308.

⁴² Там же. – С. 341; *Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине 1918–1921.* – С. 263–268; Российский государственный военный архив (РГВА), ф. 198, оп. 5, д. 45, л. 31 а об. – 32.

⁴³ *Белаи А., Белаи В. Дороги Нестора Махно.* – С. 336.

⁴⁴ Там же. – С. 365.

⁴⁵ Там же. – С. 329–330.

Статья посвящена анализу источниковой базы исследования истории повстанческо-партизанского движения в Украине против белогвардейских войск генерала А. Деникина. Автор осуществил классификацию источников, определил их научную ценность и информационный потенциал. Путем сравнения разных источников автор определил неточности, свойственные отдельным мемуарным свидетельствам участников повстанческого движения.

Ключевые слова: повстанческо-партизанское движение; Украинская Народная Республика; Вооруженные Силы Юга России; Красная Армия; Нестор Махно.

Article is devoted for analyzing of the source basis for the investigation of insurrectional movement in Ukraine against the white troops of general A. Denikin. Author realizes the classification of the difficult groups of source basis, defines their informational potential. By comparing of the difficult sources author defines inaccuracies which characteristic of some memoirs of the participant of insurrectional movement.

Keywords: insurrectional movement; Ukrainian People's Republic; Armed Forces of the South of Russia; Red Army; Nestor Makchno.